

NEHCÜ'L-FERĀDĪS'TEKİ ARAPÇA-FARŞÇA KÖKENLİ KELİMELERDE “KAPALI E” ÜZERİNE*

Bilâl YÜCEL**

Özet:

Türkiye'deki eski metin çalışmalarında Arapça-Farşça kökenli kelimelerin yazı çevriminde ünsüzler ve birkaç uzun ünlü (ā, ī, ū, ō) işaretlenmekte, “kapalı e” sesleri ise belirtilmemektedir. Bunlarda görülen farklı harf veya işaretler ise kelimenin klasik biçimi üzerinden değerlendirilerek genellikle imla hatasına bağlanmaktadır. Oysa ses bilgisi tarihi üzerine sürdürülen çalışmaların daha kapsayıcı hâle gelebilmesi için alıntı kelimelerin de eş zamanlı bakış açısıyla irdelenmesi gerekmektedir.

Bu makalede, klasik biçime uymayan ve sesçil değer taşıyan işaretlerden yola çıkılarak Nehcü'l-Ferādis'teki Arapça-Farşça alıntılarda “kapalı e” konusu araştırıldı. İmla-fonoloji bağlantısı çerçevesinde yürütülen incelemede ilk ünlüsü “üstün+ye” ile yazılmış, kaynak veya aracı dilde ilk harfi esrelî olmasına karşılık NF'de “üstün”le harekelenmiş, ilk harfinde her “iki hareke”yi birlikte taşıyan ve ilk hecesi “üstün+ye+cezim” biçiminde işaretlenmiş kelimeler ele alındı.

Tespit edilen yirmi sekiz kelimededen on beşinin “meçhul e” grubuna girdiği (bē-gāyet, bē-ḥaber, bē-hūş, bē-meze, bē-namāz, bē-nihāyet; bēhūde, bēzār, dēv, dēvāne, mēve, hēç, pēşe, tēz; ēmin), on üçünün /é/ sesiyle okunacak biçimde yazıldığı (cēlve, dēhkān, dērem, ēftār, ēhyā, fērişte; Bēštāmī, 'ēyādet; ēhrām, Ēklīmā, 'ēlm; bēy'et, vēyrān) görüldü.

* Bu makale; VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı'nda (Ankara, 20-25 Ekim 2008) *Nehcü'l-Feradis'teki Doğu Kökenli Kelimelerde Kapalı E İzleri* başlığıyla sunulan ancak 2013'te yayımlanan bildiri kitabında bir aksaklık sonucu yer alamayan bildirinin örnekleri, kaynakları ve tanıkları artırılarak yeniden yazılmış biçimindedir.

** Prof. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, yucel.bilal@gmail.com

Ayrıca, konuya bir de art zamanlı bakış açısıyla yaklaşılarak Harezmi Türkçesinin bu değerli eserindeki sözü edilen kelimelerin günümüz Türk dili coğrafyasında ne şekilde yaşadığı dikkatlere sunuldu.

Anahtar kelimeler: Nehcü'l-Ferâdis, kapalı-uzun e (ē), meçhul e, kapalı e (ê), Harezmi Türkçesi.

On "Closed E" in the Words of Arabic-Persian Origin in Nehcü'l-Ferâdis

Abstract:

In the ancient text studies in Turkey, consonants and a few long vowels (ā, ī, ū, ō) are marked, but "closed e" sounds are not indicated in the transcription words of Arabic-Persian origin. Different letters and signs seen in these are evaluated through the classical form of the word and associated with spelling error. However, it is necessary to evaluate the borrowed words in a synonymous point of view so that the studies carried out on the history of phonetics can be more overreaching.

In this article, "closed e" in the Arabic quotations in Nehcü'l-Ferâdis has been studied on the basis of the signs which are not compatible to the classical form and which have phonetical value. In the study carried out within the scope of the connecting link of spelling-phonetics, the words whose first vowels are written with "fathah+ya", the words whose first letter is with kasrah in the source or mediating language but marked with "fathah" in NF, the words which have "both signs" together in their first letter and the ones whose first letter is marked as "fathah+ya+cazm" have been discussed.

It has been seen that fifteen of the identified twenty-eight words fit in the group of "indeterminate e" (bē-gāyet, bē-ḥaber, bē-hūş, bē-meze, bē-namāz, bē-nihāyet; bēhūde, bēzār, dēv, dēvāne, hēç, pēşe, iēz; ēmin), twenty-three of them were written as the form which can be read through the sound /è/ (cèlve, dèkhān, dèrem, èftār, èhyā, fèrîşte; Bèsṭāmī, 'èyādet; èhrām, Èklīmā, 'èlm; bēy'et, veyrān).

Moreover, the subject was studied with a diachronic point of view and in what form the words mentioned in this precious work of Khorezm Turkic survive was presented to the attention of the people.

Keywords: Nehcü'l-Ferâdis, closed-long e (ē), indeterminate e, closed (ê), Khorezm Turkic.

Giriş

Harezmi Türkçesi eseri *Nehcü'l-Ferâdis* (= NF), imla özellikleri sayesinde 14. yüzyıldan günümüz Türk lehçelerine kadar ses bilimi alanında başvuru- lan önemli kaynakların başında gelmektedir. Nitekim eserle ilgili olarak 19. yüzyıl ortalarındaki ilk yayınlarla birlikte imla-ses bilgisi bağlantısı konusuna da girilmiş ve değerli tespitlerde bulunulmuştur.¹ Türkçe kelimelerin imlası

1 İlk yayınlar için bk. Eckmann 1956: III-XII.

açısından bu eserin en önemli yanı, kök hecedeki “kapalı e” sesinin genellikle “üstünlü ye” ile gösterilmesidir (*bēg* بَيْكُ 36/6, 41/5, 47/11; *ēki/ēkki* أَيْكِي 5/6,16, 6/11; *ēlçi* أَيْلْجِي 77/12, 81/12, 111/13; *ēndi* أَيْندِي 127/11, *kēçe* كَيْجَا 15/9, 17/10, 18/5; *tēp* تَيْبُ 2/9, 3/11, 4/5 vb.).²

Eserin Arapça-Farsça kelimeler açısından dikkat çeken yanı ise din dilinin alfabesiyle kaleme alınmış olmasına rağmen söyleyiş özelliği gösterecek biçimde yazılmış örneklere rastlanmasıdır. Araştırmamız ayrıntılarına geçmeden önce *NF*’deki Arapça-Farsça kökenli birkaç kelimenin özgün biçimlerinden farklı imlalarına göz atmakta yarar var:

عَايِشَنَهْ ‘*Āyişe* 6/9, 7/4, 32/17...; جُرْمُ *cürüm* 325/7; جِرَاعُ *çırāğ* 257/4, 269/7, 299/7; فَآيْذَهْ *fayda* ,17/8; غَايِبُ *gaybet* 67/5, 264/8, 264/9...; غَايِبُ *gāyib* 8/7, 271/4, 271/15...; خَلَايِقُ *halāyık* 13/17, 19/5, 24/9...; خَوَاجَهْ *hōca* 190/12, 233/6, 233/10...; حُكْمُ *hüküm* 151/3, 251/2, 251/3; نَاقِلُ *naqil* 6/9, 6/16 vb.

Alıntı kelimelerin kimi zaman Türkçenin ses düzenine göre yazıldığı *NF*’de Arapça-Farsça kelimelerdeki “kapalı e” konusunda izlerin bulunması son derece doğaldır. İzlerden de öte, söz konusu sesin açıkça işaret edildiği veya örneksene yoluyla *ē/ē* biçimlerinde okunabileceğini gösteren çok sayıda kelime bulunmaktadır.

Bu makalede *NF*’deki Arapça-Farsça kökenli kelimelerde bulunan “kapalı e”, eserdeki imla inceliklerinden yola çıkılarak irdelenecektir. Üzerinde durulacak kelimeler, alındığı dildeki klasik imlasından farklı yazılmış örnekler olacaktır. Kelimelerin telaffuzları *Lisānū’l-Arab* (LA), *Luğatnâme-yi Dihhudâ* (Dihhuda), *Farsça-Türkçe Sözlük* (FTS), *Comprehensive Persian-English Dictionary* (Steingass), *Wörterbuch des Chaladsch* (WdCh.) gibi alanında tanınmış sözlükler yardımıyla belirlenecek ve *NF*’deki “kapalı e” imlaları teyit edilmeye çalışılacaktır. Son olarak, söz konusu kelimelerin günümüz Türk dili coğrafyasında ne şekilde yaşadığını görmek amacıyla lehçe sözlüklerinden ve ağız çalışmalarından yararlanılacaktır.³ Yazı dilinin konuşma dilini tam olarak yansıtmadığı gerçeğinden hareketle Türk cumhuriyetlerinin kimilerindeki telaffuza ilişkin tespitlerimiz de kelimelerin irdelenmesinde yer alacaktır.

2 Bu örneklerden bazılarının kapalı ve uzun (ē) okunacak biçimde yazıldığı belirtilmiştir (Yücel 2007).

3 Kelimeler, şu lehçelerin sözlüklerinde araştırıldı: Azerbaycan Türkçesi (Azb.), Başkurt Türkçesi (Bşk.), Halaç Türkçesi (Hlç.), Karakalpak Türkçesi (Kkp.), Kırgız Türkçesi (Krg.), Kazak Türkçesi (Kzk.), Özbek Türkçesi (Özb.), Türkmen Türkçesi (Tkm.), Tatar Türkçesi (Ttr.), Yeni Uygur Türkçesi (Uyg.). Ayrıca, Türkiye Türkçesi ağızlarıyla ilgili çalışmalardan ve *Azerbaycan Dialektoloji Lügati*’nden yararlanıldı.

1. Kapalı-Uzun e (ē)

J. Eckmann, *NF*'de Türkçe kelimelerde "kapalı e" için kullanılan "üstün+ye" imlasının Farsça kelimelerde "meçhul e" (yâ-yı meçhûle) sesini göstermek üzere de aynı biçimde kullanıldığına dikkat çekmekte ve *hēç*, *bēhūda*, *bēhūş* (okunuşları *hēç*, *bēhūde*, *bēhūş*) örneklerini vermektedir.⁴ Ancak Türkiye'de *NF* üzerine yayımlanmış çalışmalarda Arapça-Farsça kökenli kelimelerdeki gerek /ē/ gerekse /è/ sesleri için yazı çevrimi işareti kullanılmamıştır.⁵

Klasik Farsçadaki imlasında ön ses ünsüzünden sonra "ye" bulunduran kimi kelimeler, *NF*'de "esre" yerine "üstün"le işaretlenmektedir. Bu imla, söz konusu kelimelerin "kapalı-uzun e" sesiyle telaffuz edildiğini göstermektedir.

1.1. Ön Ekte /ē/

Farsça *bī-* (بی) olumsuzluk ön eki bulunduran kelimeler, "kapalı-uzun e" için ayrı bir öbek oluşturmaktadır. Bu ekin düzenli olarak "üstün"le hareketlenmesi (بِي), XIV. yy. Farsçasındaki /bē-/ telaffuzunu yansıtmaktadır.

1.1.1. **bē-gāyet** (Far. *bī* + Ar. *gāyet*)⁶ Son derece, aşırı.

بِي غَايَتْ *bē-gāyet* (NF 59/5, 65/8, 443/12).

4 İlk baskısı 1959 yılında yayımlanan söz konusu makaledeki "ē" harfi, /ē/ sesi için kullanılmıştır (Eckmann 1959: 179, § 222; 2. bs. TKAE 1988).

"Meçhul e" hakkında Ahmed Ateş'in *Farsça Grameri* adlı eserinde şu açıklama var: "İran'da, milâdî XIV. yüzyıla kadar, ی ile iki ses gösteriliyordu ki, bunlar bugün Afganistan ve Hindistan'da tefrik edilmektedir. Birine *yâ-yı ma'rûfe* derler ki, ī sesinden ibarettir, سیر *sīr* 'sarımsak', شیر *šīr* 'süt', تیر *tīr* 'ok', پیر *pīr* 'ihtiyar' kelimelerinde böyledir. Diğer sese *yâ-yı meçhûle* derler ki, Türkçede meselâ *dev* kelimesindeki ē sesine benzer; biz onu ē ile göstereceğiz: سیر *sēr* 'tok', شیر *šēr* 'arслан' gibi." (Ateş 1971: 9). Nazif Şahinoğlu'nun *Farsça Grameri Sarf ve Nahiv* adlı eserinde *yâ-yı meçhule* adı verilen ye'nin "ī" ile "e" arasında uzun bir sesli olduğu belirtilmekte ve *tēr* 'karanlık', *sēr* 'tok', *šēr* 'arслан' örnekleri verilmektedir (Şahinoğlu 1997: 14-15). F. K. Timurtaş, Farsçadaki /è/ için *éhsan*, *émrâr*, *rûy-é zemin* örneklerini göstermekte; *yâ-yı meçhûle* adı verilen /ē/ için de *šēr* 'arслан', *sēr* 'tok' örneklerini vermektedir (1996: 174).

5 "Meçhul e", *NF*'nin değerli iki yayınından Eckmann 1984'te *bēgāyat*, *bēhūda*, *bēhūş*, *hēç*; Ata 1998'de *bē-gāyet*, *bēhūda*, *bē-hūş*, *hēç*... biçiminde yalnızca uzun e (ē) okunacak biçimde işaretlenmiştir.

Yukarıdaki dipnotta yerleri gösterilen ve alanın uzmanlarınca bilinen *meçhul e* örneklerinin bu makaleye alınmasının iki nedeni var: Birincisi, Eckmann'ın 1959 yılındaki tespiti ile dil bilgisi kitaplarındaki konuyla ilgili açıklama ve örnekler (bunlar için yukarıdaki dipnota bakılabilir) rağmen Türkiye'deki *NF* yayımlarında ē işaretinin kullanılmamasıdır. İkincisi, bu sesin *NF*'deki örneklerinin Eckmann 1959'da geçen üç kelimeyle sınırlı kalmaması düşüncemizdir.

6 *bī-gāyet* Dihhuda 3/4553, *bī-ghāyat* (*bī-gāyet*) Steingass 222.

NF”de aynı imla ile üç kez geçen bu kelime Özbek Türkçesinde “e” harfiyle yazıldığı hâlde Farsçadaki gibi “meçhul e” telaffuzuyladır: *bēğāyet*⁷ (БЕҒОЯТ NĒL 115, söyleyişte *bēğāyet* öz.⁸). Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi ağızlarında bu ön ekin /è/ ünlüsüyle telaffuz edildiği yöreler bilinmektedir: *bēçara* (KİA 93-94), *bēvefa*, *bēçare*, *bēzar*... (EİA 1/114); *bēçere* ‘yazık, fağır’ (beçərə ADL I/40), *bēkara* ‘yararsız, pis’ (bekara ADL I/40).⁹

Ancak şu lehçelerde klasik Farsçadaki gibi düz-dar ve uzun ünlüyle telaffuz edilmektedir: Azb. *biğaye* (биғәјә EFSL 62, söyleyişte *biğāye* öz.), Tkm. *biğāyat* (öz.).

1.1.2. **bē-ḥaber** (Far. *bī* + Ar. *ḥaber*)¹⁰ Kendinden geçmiş, habersiz, bihaber.

خَبْرُ بَى *bē-ḥaber* (NF 240/2).

Şu lehçelerde Farsçadaki gibi “meçhul e” telaffuzuyladır: Özb. *bēhaber* (бехабар ÖTİL 1/107, söyleyişte *bēhaber*, *bēḥæber* öz.), Uyg. *bēhever* (бехәвәр URS 224, YUTS 37, fakat krş. *bixever* YUTS 41, konuşma dilinde *bihever* öz.). Kimi lehçelerde /è/ ünlüsünün uzun olduğunu göstermek üzere /y/ ünsüzü türemiştir: Krg. *bēykabar* (бейкабар KṚTS 396), Kzk. *bēyhabar* (бейхабар KZTS 86).¹¹ Azerbaycan Türkçesi ağızlarında “kapalı e” ünlüsüyle görülen bu ekin (ADL I/40) Türkiye Türkçesi ağızlarında da örneğine rastlanır: *bēḥeber* (EİA 3/40).

7 Kiril harfli metinler Türkiye Türkçesi harflerine çevrilirken mevcut yayınlarda “açık e” sesi için “a, ä, e, ə” harfleri, kapalı e için “e, è” harfleri kullanılmaktadır. Çeviri karışıklığına yol açmamak ve NF yayınlarıyla uyum sağlamak düşüncesiyle örneklerde “kapalı-uzun e” için ē, “kapalı e” için è, “açık e” için e harfleri tercih edildi. Bu tercihin devamı olarak q, ñ, x, y, w... gibi ünsüz işaretleri yerine Türkiye’deki harfler kullanıldı. Ayrıca içindeki alıntılarda ise kaynaktaki özgün yazılış verildi.

8 “öz.” Kısaltması, kimi cumhuriyetlerde doğrudan ve kimilerinde o lehçenin uzmanlarından soru-cevap şeklinde sağlanan “özel” tespitlerimiz içindir.

9 Türkiye Türkçesi ağızlarıyla ilgili yayınlarda değişik biçimlerde gösterilen “kapalı e” için “è” harfi kullanıldı.

10 *bī-ḥaber* Dihhuda 3/4477, *bī-ḥèbèr* (*bī-ḥeber*) FTS 59 (Bu sözlükteki è harfi “açık e” sesini göstermektedir.), *bī-ḫābar* Steingass 217.

11 Bu ek, Kırgızca ve Kazakça sözlüklerde madde başı olarak alınmıştır. *Kırgızca-Türkçe Açıklamalı Sözlük*’te şöyle verilir: “бей- (bèy-): Kullanıldığı kelimelerle bitişik yazılıp +sız ve değil anlamlarını veren ön ek. *bēykabar*= habersiz. *bēynamaz*= namazsız. *bēyorun*= yersiz.” (KṚTS 394). Örnekleri artırmak mümkün: бейадеп, бейакыл, бейарман, бейгам, бейдарман, бейжай, бейкамдық, бейдаарат, бейдарман, бейжай... Bu ek *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü*’nde şöyle verilir: “бей (bèy) Kelimenin önüne getirilerek olumsuz mana vermek için kullanılan ek.” (KZTS 85). Kazak Türkçesinden başka örnekler: Бейшара, Бейшаралық, бейкүнә, бейхабар, Бейтарап, Бейтараптық, бейтанис, бейқам, бейжайлық, бейкамдық, бейморальдық, бейорганикалық химия... .

Öte yandan kelime, şu lehçelerde klasik Farsçadaki gibi düz-dar ve uzun ünlüdür: Azb. *biheber* (биҳэбэр ADİL 1/289, EFSL 75, söyleyişte *bīheber* öz.), Hİç. *bīxabar*¹² (WdCh. 93), Tkm. *bihabar* (биҳабар TDS 100, TKES 48, söyleyişte *bīhabar* öz.). Karakalpak Türkçesinde /i/ sesinin uzunluğunu belirtmek üzere /y/ ünsüzü getirilmektedir: *biyhabar* (бийҳабар KRS 106),

1.1.3. **bē-hūş** (Far. *bī* + *hūş*)¹³ Kendinden geçmiş, baygın; şaşkın.

بِيْهُوش *bē-hūş* (NF 13/2, 85/2, 106/7...)¹⁴

NF'de on dört kez aynı imla ile geçen bu kelime Özbek Türkçesinde "meçhul e" telaffuzuyla: *bēhūş* (бехуш ÖTİL 1/110, söyleyişte *bēhūş*, *bēhūş* öz.). Türkmen Türkçesinde ön ekin ünlüsündeki uzunluğu göstermek üzere /y/ ünsüzü eklenmektedir: *bēyhuş* (бейхуш TDS 82, TKES 49, söyleyişte *bēyhūş* öz.). Aynı telaffuzun Azerbaycan Türkçesi ağızlarında (ADL 1/40) ve Türkiye Türkçesi ağızlarında örneği vardır: *bēyhuş* (EİA 3/43).

Ancak şu lehçelerde düz-dar ünlüdür: Azb. *bihuş* (биһуш ADİL 1/290, EFSL 77, söyleyişte *bīhuş* öz.), Hİç. *bīhūş* (WdCh. 91), Uyğ. *bihuş* (биһуш URS 237, YUTS 40). Kazak Türkçesinde ise kalın ve düz-geniş ünlüyle *bayğus* (байғұс KzTS 72) biçimindedir.

1.1.4. **bē-meze** (Far. *bī* + *meze*)¹⁵ Tatsız; çirkin, kötü.

بِيْمَزَة *bē-meze* (NF 246/12, 288/5, 310/4, 337/11, 383/13, 399/6).

NF'de Farsçadaki "meçhul e" telaffuzuna uygun yazılan bu kelime aynı ses değeriyle Özbek Türkçesinde yaşamaktadır: *bēmeze* (бемаза ÖTİL 1/101, söyleyişte *bēmeze* öz.; fakat krş. *bimeze* öz.). Şu lehçelerde /è/ sesinin uzunluğunu gösteren /y/ ilavesi görülür: Krg. *bēymaza* (беймаза KzTS 398), Kzk. *bēymaza* (беймаза KzTS 85). Ayrıca Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi ağızlarında "kapalı e" ile yaşadığı bilinmektedir.

Ancak Azerbaycan Türkçesi yazı dilinde klasik Farsçadaki gibi düz-dar ünlüdür: *bimeze* (бимәзә ADİL 1/272, EFSL 69, söyleyişte *bīmeze* öz.). Türkmen Türkçesinde düz-dar ünlüyle yazılmakta fakat uzun telaffuz edilmektedir: *bimaza* (бимазә TDS 96, söyleyişte *bīmaza* öz.). Karakalpak Türkçesinde ünlü uzunluğunu göstermek üzere /y/ ünsüzü eklenmiştir: *biymaza* (биймаза KRS 105).

12 Halaç Türkçesi Sözlüğünde (WdCh.) sesçil yazım kullanıldığı için kelimenin telaffuzunu göstermeye gerek duyulmadı.

13 *bī-hūş* Dihhuda 3/4615, FTS 63, *bī-hosh* Steingass 227.

14 Kelimenin NF'de geçtiği yerler için bk. Ata 1998: 53 (*bē-hūş*).

15 *bī-meze* Dihhuda 3/4585, Steingass 225; *bī-mēzze* (*bī-mezzē*) FTS 62 (Bu sözlükteki *e* harfi "kapalı e" sesi için kullanılmaktadır).

1.1.5. **bē-namāz** (Far. *bī* + *nemāz*)¹⁶ Beynamaz, namaz kılmayan.

بِي نَمَازُ *bē-namāz* (NF 376/16).

Kelime, “kapalı-uzun e” sesiyle Özbek Türkçesinde yaşamaktadır: *bēnemaz* (öz.). Şu lehçelerde ön ek, /bēy-/ şeklindedir: Azb. *bēynamaz* (KTLS 64), Krg. *bēynamaz* (Бейнамаз KҮТS 399), Kzk. *bēynamaz* (KTLS 64). Ön ekin bu iki telaffuzu (bē-~bēy-), Türkiye Türkçesi ağızlarında yaygındır: *bēnamaz* (DİAT 3/1, 4/13...), *bēynemaz* (EİA 3/43).

Ancak şu iki lehçede klasik Farsçadaki gibi düz-dar ünlüyledir: Tkm. *binamaz* (бинамаз TDS 96, KTLS 65, söyleyişte *bīnamāz* öz.), Uyg. *binamaz* (бинамаз URS 236, YUTS 42).

1.1.6. **bē-nihāyet** (Far. *bī* + Ar. *nihāyet*)¹⁷ Sonsuz.

بِي نِهَائِيَّتِيْكَ *bē-nihāyetiñ* (NF 443/13).

NF’de bir kez geçen bu kelime Özbek Türkçesinde “kapalı-uzun e” ünlü-süyledir: *bēnihāyet* (бениҳоят ÖTİL 1/102, söyleyişte *bēnihāyet*, *bēnehāye* öz.). Azerbaycan Türkçesi ağızlarında (ADL 1/140) ve Türkiye Türkçesi ağızlarında ön ekteki “kapalı e” uzun değildir: *bēheber*, *bēhuzur*... (EİA 1/114).

Söz konusu kelime, şu lehçelerin yazı dilinde klasik Farsçadaki gibi düz-dar ünlüyledir: Azb. *binihayet* (бинихайət ADİL 1/274, EFSL 71, söyleyişte *bīnihāyet* öz.), Tkm. *bīnihāyat* (öz.), Uyg. *binihayet* (бинихайət URS 236, YUTS 42).

1.2. Kelime Kökünde /ē/

Farsçada tek heceli kelimelerde ve çok heceli kelimelerin ilk hecesinde “meçhul e” sesi görülebilmektedir. Kapalı-uzun e (ē) telaffuzunu verecek biçimde *NF*’de “üstün+ye” imlasıyla yazılan yedi adet kelimeyle ilgili inceleme aşağıdadır:

1.2.1. **bēhūde** (Far. *bīhūde*)¹⁸ Beyhude, boşuna.

بِي هُوْدَةٌ *bēhūde* (NF 199/6, 199/7).

Farsça sözlüklerde hem *bīhūde* (<bī+hūde) hem de *bēyhūde* (Steingass 227) telaffuzları yer almaktadır. *NF*’de iki kez geçen bu kelime Özbek Türkçesiyle Türkmen Türkçesinde Farsçadaki “meçhul e” ve /ēy/ telaffuzlarına uygun biçimde kullanılmaktadır: Özb. *bēhūde* (беҳуда NĒL 116, ÖTİL 1/110), söyleyişte *bēhūde* öz.), Tkm. *bēyhuda* (бейхуда TDS 86, TKES 43, söyleyişte *bēyhūda* öz.). Türkiye Türkçesi konuşma dilinde de *bēyhūde* biçiminde söyle-

16 *bī-nemāz* Dihhuda 3/4596, FTS 62, FZ 1/406 (*nemāz* için bk. 3/1904), Steingass 226.

17 *bī-nihāyet* Dihhuda 3/4599, *bī-nehāyēt* (*bī-nehāyet*) FTS 62, *bī-nihāya* Steingass 226.

18 *bīhūde* Dihhuda 3/4614 (*beyhude/beyhuden* yazılışlarıyla aynı), *bīhūde* (*bīhūdē*) FTS 63, *bīhūde/bīhūde* FZ 1/408, *baihūda* (*bēyhūde*)~*bīhoda* Steingass 227.

nen kelime, pek çok yörenin ağzında /è/~/èy/ sesleriyle: *bèhûda* (DİAT 121 3/6), *bèyħuda* (EİA 3/43), *bèyhûde* (OAAAD 160/35).

Ancak şu lehçelerin yazı dilinde düz-dar ünlüyledir: Azb. *bihude* (биһудә ADİL I/290, EFSL 76), Kkr. *biyhuda* (бийхуда KRS 107), Uyg. *bihude* (бихудә URS 237, YUTS 40). Kırgız Türkçesinde ön sesteki çift dudak ünsüzünün etkisiyle ilk hecede, sonra da ilerleyici ünlü benzeşmesi sonucu ikinci hecede yuvarlaklaşma görülür: *böödö~böydö* (бөөдө~бөйдө KRTS 502).

1.2.2. **bēzār** (Far. *bīzār*)¹⁹ Bizar, bezgin, usanmış.

بِيزَار *bēzār* (NF 14/12, 241/4, 401/5, 416/16, 416/17, 417/5, 417/6); بِيَزَار *bēzār*/*bēyzār* (NF 416/16).

NF’de yedi kez eski Farsçadaki “meçhul e” telaffuzunu (WdCh. 91) yansıtabilecek biçimde, bir kez de *bēyzār/bēzār* okunacak imla ile yazılmıştır. Bu kelimenin “/èy/ telaffuzu” maddesi (2.3.) altında değil de burada alınmasının sebepleri; بِيَزَار imlasının tek örnek olması, “üstün+ye+cezim” üçlüsünün “kapalı-uzun e” sesini de verebilmesi²⁰, *bēyzār* telaffuzuna Farsçada ve günümüz Türk lehçelerinde rastlanmamasıdır.

Günümüzde bu kelime birkaç lehçede /ē/ ünlüsüyle söylenmektedir: Azb. *bēzar* (безар ADİL I/225, söyleyişte *bēzar* öz.), HİÇ. *bīzār~bīzār* (eski Far *bēzār* WdCh. 91), Özb. *bēzār* (безар ÖTİL I/96, söyleyişte *bēzar* öz.). Bu kelime Erzurum ili ağzlarında “kapalı e” ünlüsüyledir: *bēzar* (EİA 1/114).

Ancak şu lehçelerde klasik Farsçadaki gibi düz-dar ünlüyledir: Tkm. *bizar* (бизар TDS 93, TKEŞ 52, söyleyişte *bīzār* öz.), Uyg. *bizar* (бизар URS 232, YUTS 45). Karakalpak Türkçesinde ise düz-dar ünlüden sonra ünlü uzunluğunu gösteren /y/ sesi getirilmiştir: *biyzar* (бийзар KRS 104).

1.2.3. **dēv** (Far. *dīv*)²¹ Dev, cin.

دِيَوَلَر *dēvler* (NF 329/7, 368/14).

Farsçada *dīv* klasik biçimi yanı sıra /ē/ telaffuzuyla da görülen (Dihhuda 7/10054-10056, Steingass 554, WdCh. 106) bu kelime, Halaç Türkçesinde çift ünlü (difong) içinde “kapalı e” ünlüsüyledir: *dī^eb* (eski Far. *dēv* WdCh. 106). Şu lehçelerin yazı dilinde /è/ ünlüsüyledir. Özb. *dēv* (дев NĒL 187, ÖTİL 1/217, KTLS 169, öz.), Uyg. *dēve* (девә URS 456, YUTS 101, KTLS 169). Türkiye Türkçesi ağzlarında /è/ ile telaffuzu yaygındır: *dēv* (GIAT 61/1, KİA 11/61, KİAT 12/2, OAAAD 91/7, RİA 1/3, STİAT 12/28).

19 *bīzār* Dihhuda 3/4518, FTS 60, FZ 1/398, Steingass 220.

20 “Cezim” işaretinin ünlü uzunluğunu göstermesi hakkında bk. Yücel 2007: 2011-2013.

21 *dīv* FTS 164, FZ 2/975; *dēv* (دِيَوَلَر) Dihhuda 7/10054-10056, *dev* (*dēv*~*dīv* Steingass 554 (Bu sözlükteki “e” harfi “kapalı-uzun e” /ē/ sesini karşılamaktadır).

Azerbaycan Türkçesi yazı dilinde klasik Farsçadaki gibi düz-dar ünlüdür: *div* (див ADİL II/90, EFSL 151). Kazak Türkçesinde hem düz-geniş hem de düz-dar ünlüyle kullanılır: *dey~diyu* (дәу~дию KzTS 122, 127, *dev* KTLS 168). Kelimenin ünlüsü şu lehçelerde *v*'nin etkisiyle yuvarlaklaşmıştır: Krg. *döö* (дөө KzTS 764, KTLS 168), Tkm. *döv* (дөв TDS 265, KTLS 169 fakat *div* TKES 89).

1.2.4. **dēvāne** (Far. *dīv* + *āne*)²² Divane, deli.

دِيَوَانَةُ *dēvāne* (NF 360/5, 362/3).

Farsçada /ē/ sesiyle de görülen (Steingass 555) bu kelime Özbek Türkçesinde aynı ses değerindedir: *dēvāne* (дево́на NĒL 188, ÖTİL 1/218, KTLS 179, söyleyişte *dēvāne* öz. fakat krş. *diyvane* öz.).

Öte yandan kimi lehçelerde görülen düz-dar ünlü, klasik Farsçadaki telaffuzun devamıdır: Azb. *divane* (диванə ADİL II/91, EFSL 151, KTLS 178, söyleyişte *dīvāne* öz.), Tkm. *dīvāna* (дивана TDS 253, KTLS 179, TKES 89, söyleyişte *dīvāna* öz.) ve Ttr. *divana* (KTLS 179), Uyg. *divane* (диванə URS 459, YUTS 103, KTLS 179, konuşma dilinde *dīvāna* öz.), Kzk. *divana* (диуана KzTS 127) ve *diyvana* (KTLS 178). Kimi lehçelerdeki yuvarlaklaşma ise /v/ ünsüzünün etkisiyledir: Krg. *dubana* (дубана KzTS 770), Kzk. *duvana* (дуана KzTS 127, krş. *divana*, *diyvana*).

1.2.5. **mēve ~ mēyve** (Far. *mīve*)²³ Meyve.

مَيْوَةُ *mēve* (NF 57/4, 281/7, 291/10, 319/10 -2-, 319/12/14, 320/1, 320/3/4/7, 338/6, 352/14) ~ مَيْوَةٌ *mēyve* (NF 319/9 -2-, 319/11 -2-).

Bu kelime Farsçada *mīve* yanı sıra *mēve* (WdCh. 162) ve *mēyve* (Steingass 1365) telaffuzlarıyla kullanılmıştır. *NF*²² de on üç kez *mēve*, dört kez de *mēyve* okunacak biçimde yazılan kelime, Özbek Türkçesinde /ē/ ünlüsüyledir: *mēve* (мева ÖTİL 1/458, KTLS 589, söylenişi *mēve* öz.). Halaç Türkçesinde /ē/ ve /-ëy/ temelinde farklı birkaç telaffuz görülür: *mēyva~mīēva~mēva~mēyva* (eski Far. *mēva* WdCh. 162). Azerbaycan Türkçesinde /-ëy/ telaffuzuyladır: *mēyve* (мејвə ADİL III/270, EFSL 329, KTLS 588).

Türkiye Türkçesi konuşma dilinde ve ağızlarında kelimenin /-ëy/ telaffuzu yaygındır: *mēyve* (DİAT 72/24, EİA 3/227, EYA D.2-9/32, GİAT 100/10), *mēyva* (EİA 3/227, KİAT 248/27, OAAD 6 4/2, STİAT 29/33).

Bunlara karşılık kelime, Uygur Türkçesinde *mīve* (мивə URS 728, YUTS 274, KTLS 589), Kazak Türkçesinde *mīyva* (миуа KzTS 381) biçiminde düz-dar ünlüyledir. Türkmen Türkçesinde klasik Farsçaya uygun telaffuzla kullanılır: *mīve* (миве TDS 443, KTLS 589, *mīve* öz.). Kırgız Türkçesinde /v/ ünsüzünün

22 *dīvānə* (*dīvāne*) FTS 164, FZ 2/976; *dēv+āne* Dihhuda 7/10063, *dewāna* (*dēvāne*)~*dīwāna* Steingass 555.

23 *mīve* Dihhuda 13/19455, FTS 354, FZ 3/1848; *mīwa~maiwa* (*mēyve*) Steingass 1365.

önündeki ünlüyü yuvarlaklaştırması ve ardından ilerleyici benzeşme sebebiyle *mömö* (MƏMƏ KS 2/572, KTLS 588) biçimindedir.

1.2.6. **hēç** (Far. *hiç*)²⁴ Hiç, asla.

هَيْج *hēç* (NF 13/2, 13/4, 15/6, 16/1, 16/2, 16/8, 16/9, 17/1, 17/8...); fakat هَيْج *hiç* (NF 3/9, 3/10, 3/12, 3/17, 7/5, 7/7, 7/13...).

Klasik Farsçada /i/ biçiminde yazılıp okunan ve fakat eski Farsçada /ē/ ünlüsüyle de kullanılan (Steingass 1520, WdCh. 128) bu kelime *NF*'de onlarca kez "kapalı-uzun e" okunacak biçimde "üstün+ye" imlasıyla, bir o kadar da klasik Farsçadaki imlasıyla (هَيْج *hiç*) görülmektedir.

Bu kelime Halaç Türkçesinde "meçhul e" telaffuzuyla yaşatılmaktadır: *hēč/hēč* (eski Far. *hēč*, WdCh. 128). Şu lehçelerin yazı dilinde "kapalı e" ünlüsüyle kullanılmaktadır: Azb. *hēç* (heч ADİL IV/366-367, KTLS 340), *hiç/hēç* (hич/heч EFSL 736), Kkp. *hēs* (хеш KRS 713), Krg. *ēç* (əч KS 1/320, KTLS 340), Kzk. *yēş* (еш KzTS 147, *ēş* KTLS 340), Özb. *hēç* (хеч ÖTİL 2/695, öz.), Uyg. *hēç* (хеч URS 766, YUTS 155). Türkiye Türkçesi ağızlarında pek çok yörede /ē/ ünlüsüyledir: *hēs* (ADÜM-II 88 2/4, AYA 1/155, DİAT 5/22, EİA 3/168, EYA 1-1/2, GİAT 11/17, KİA 1/30, KİAT 73/2, NYA 25/20, STİAT 5/19), *hēç* (EİA 3/161, AA 14/2, KİA 11/37, KİAT 23/19, NYA 2/32).

Bunlara karşılık klasik Farsçadaki gibi düz-dar ünlüyle kullanan lehçeler de vardır: Bşk. *his te* (KTLS 340), Tkm. *hiç* (хич TDS 713, KTLS 341, TKES 167, söyleyişte *hiç* öz.), Ttr. *hiç te* (KTLS 341).

1.2.7. **pēşe** (Far. *pīşe*)²⁵ Meslek, zanaat; iş, uğraş.

بَيْشَة (NF 117/15, 267/4 -üç kez-).

NF'deki imlaya göre /ē/ biçiminde okunan bu kelime Farsçadaki "meçhul e" telaffuzunu (Steingass 268) yansıtmaktadır. Bu telaffuz günümüz Türk lehçelerine ait sözlüklerde yer almamış; iki lehçede klasik Farsçadaki gibi düz-dar ünlüyle tespit edilmiştir: Azb. *pīşe* (пишə EFSL 502, söyleyişte *pīşe* öz.), Tkm. *pīşe* (пише TDS 535, TKES 340, söyleyişte *pīşe* öz.).

1.2.8. **tēz** (Far. *tīz*)²⁶ Tez, çabuk.

تَيْرُ *tēz* (NF 189/14).

Eski Farsçada /ē/ sesiyle de görülen (Steingass 341, WdCh. 203) bu kelime Halaç Türkçesinde çift ünlü (diftong) içinde "kapalı e" ünlüsüyledir: *tī^zz~tiez* (eski Far. *tēz* WdCh. 203). Türk lehçelerinde genellikle "kapalı e" sesiyledir: Azb. *tēz* (тез ADİL IV/142, KTLS 884, krş. *tiz* тиз EFSL 648), Kkp. *tēz* (тез KRS

24 *hiç* Dihhuda 14/20871, FTS 381, FZ 3/2015; *hech* (*hēç*) Steingass 1520.

25 *pīşe* Dihhuda 4/5237, FTS 76, FZ 529; *pesha* (*pēşe*) Steingass 268.

26 *tīz* Dihhuda 5/6323, FTS 100, FZ 1/628; *tez* (*tēz*) Steingass 341.

632), Krg. *téz* (тез KS 2/729, KTLS 884), Kzk. *téz* (тез KzTS 530, KTLS 884), Özb. *téz* (тез ÖTİL 2/153, KTLS 885, öz.)²⁷, Uyg. *téz* (тез URS 344, YUTS 410, KTLS 885). Türkiye Türkçesi ağızlarında *é*'li telaffuz yaygındır: *téz* (GIAT 159/18, EİA 3/309, EYA 1-24/8, KIA 82/85, OAAD 53/2, STİAT 3/2).

Öte yandan şu lehçelerde klasik Farsçadaki gibi düz-dar ünlüyle kullanılmaktadır: Bşk. *tiz* (KTLS 884), Ttr. *tiz* (KTLS 885), Tkm. *tiz* (тиз TDS 648, KTLS 885, TKES 444, söyleyişte *tīz* öz.).

1.3. Farsçalaşmış Kelimede /ē/

Farsça kelimelerdeki “üstün+ye” imlasının /ē/ sesini karşıladığı, yukarıda 1.1. ve 1.2. başlıklarında ele alındı. *NF*'de yine aynı sistemle yazılmış fakat Farsça kökenli olmadığı için doğrudan “meçhul e” konusu içinde değerlendirilemeyen bir örnek daha yer alıyor. Arapça kökenli *'emīn* kelimesinin *NF*'deki, Farsçadaki ve Türk lehçelerindeki durumu aşağıda irdelenmektedir:

1.3.1. **ēmin** (Ar. *'emīn*)²⁸ Emin, güvenilir; emin, şüphesi olmayan.

أَيمِينُ ēmin (NF 239/2), *أَيمِينُ ēmin* (NF 375/6) fakat daha çok Arapçadaki özgün imlasıyla *أَيمِينُ 'emīn* (NF 195/4, 195/9, 195/10, 376/15, 376/17).

Bu kelime Farsçada bir yandan Arapçadaki biçimiyle (*امين*) yaşarken bir yandan da *ايمين* imlasıyla Farsçalaşmış olarak kullanılmaktadır.²⁹ Sözlüklerde *'emīn*, *īmen*, *īmin*, *ēymen*, *ēmen* okunuşlarıyla yer almaktadır. *NF*'de Arapçadaki klasik imlasıyla daha çok kullanılan bu kelimenin iki yerde (239/2, 375/6) elif harfinden sonra “üstün+ye” biçiminde yazılması, Farsçadaki /ē/ telaffuzunu (Steingass 132) yansıtır olmalıdır.

Günümüzde bu kelime, iki lehçede “kapalı e” sesiyle telaffuz edilmektedir: Özb. *ēmin* (KTLS 215, öz.), Tkm. *ēmin* (эмин TDS 810, TKES 103, söyleyişte *ēmin* öz.). Türkiye Türkçesi konuşma dilinde ve ağızlarında da genellikle /é/ ünlüsüyledir: *ēmin* (OAAD 91/4).

Öte yandan, sözlüklere göre şu lehçelerde “açık e” sesiyledir: Azb. *emin* (эмин ADİL II/274, EFLS 185, KTLS 214), Uyg. *emin* (эмин URS 153, YUTS 113, KTLS 215, konuşma dilinde *imin* öz.). Başkurt Türkçesinde Ar.-Far. alıntılarda *ä>i* daralması olduğundan *imīn* (TLG 759) şeklindedir.

27 Özbek Türkçesindeki *tézgärd*, *tézpäy*, *tézräv*... (NĒL 607) örnekleri de buraya katılabilir.

28 *'emīn* LA 13/21, *īmin* Dihhuda 3/3208, *eymèn* (*ēymen*) ‘korunmuş, emin’ FTS 40 (krş. *ēmin* ‘emin, emniyetli’ FTS 34), *īmen-īmin* FZ 1/210 (sözlükte *īymen-īymīn* imlasıyla), *eman* (*ēmen*) Steingass 132.

29 Bu hususta FZ 1/210'daki açıklama, sözlüğün kendi imlasıyla şöyle: (*īymen*, *īymīn*) = *Korkusuz, emin mânasına arapça (âmin) kelimesinden elifin yaya imalesiyle farsçalaştırılmış bir kelimedir. Konuşmada birinci şekli daha ziyade kullanılır.*

2. Kapalı e (è)

Arapça veya Farsçadaki klasik biçiminin ilk harfinde "esre" bulunan kimi kelimeler *NF*'de "üstün"le harekelenmiştir. Nasıl ki ilk hecenin "üstün+ye" imlası /ē/ sesini gösteriyorsa, söz konusu örneklerdeki "esre" yerine kullanılan "üstün" harekesi de /è/ sesine işaret olmalıdır.

Ayrıca, birkaç kelimenin ilk harfinde hem "esre" hem de "üstün" görül-mektedir. Böylesi bir imla da /i/ ile /e/ arasındaki bir sese, yani /è/ ünlüsüne işaret olarak kabul edilebilir.

2.1. "Üstün" Harekesiyle /è/

Aşağıdaki sekiz adet kelimeden birkaçının Arapça ve Farsça sözlüklerde her üç harekeyle (üstün, esre, ötre) kayda geçtiği tespit edilmekte ancak bunların "esre"li olarak klasikleştikleri bilinmektedir. *NF*'de "üstün" harekesi taşıyan bu kelimelerin /è/ ile okunmasına ilişkin değerlendirme aşağıdadır:

2.1.1. **Bēštāmī** (Far. *bisṭāmī*)³⁰ Bayezid-i Bistami.

بِسْطَامِي *Bēštāmī* (NF 266/4, 289/6, 378/16); بُسْطَامِي *Büsṭāmī* (NF 3/13).

Farsçadaki özgün biçimi *bisṭāmī* olan bu kelimenin ilk ünlüsü *NF*'de üç kez "üstün", bir kez de "ötre" ile harekelenmiştir. Tek örneği görülen *büsṭāmī* yazılışı, 'ağaç' anlamına gelen *büstām* kelimesinin etkisiyledir. Üç kez aynı imla ile yazılan *bēštāmī* şekli, o dönemde Farsçanın bir lehçesinde veya ağzında kullanılıyor olmalıdır.³¹

Günümüz lehçelerinden Türkmen Türkçesi yazı dilinde *bestami* (TKES 35, 42) bilgisine ulaşırlırken konuşma dilinde *bestāmī~bisṭāmī* (öz.) telaffuzları tespit edilmiştir. Bu kelime Özbekistan'da *bestāmī* (öz.) biçiminde söylenmektedir. Türkiye Türkçesi yazı dilinde bu kelimenin hem *bestami* hem de *bistami* şekli³² görülmekte, konuşma dilinde ve ağızlarda ise daha çok *bēštāmī* telaffuzu duyulmaktadır. Yazı diliyle konuşma dilinde görülen ikili kullanım, *i-e* arasındaki bir sese yani "kapalı e" ünlüsüne işaret olmalıdır.

Bütün bu verilerden hareketle söz konusu özel ismin, 14. yüzyılda Farsça'nın yaygın biçimde konuşulduğu kimi yörelerde Türkçenin de aslı seslerinden olan /è/ ünlüsüyle telaffuz edildiği sonucu çıkarılabilmektedir.

30 *bisṭāmī* Dihhuda 3/4113.

31 *NF*'nin hiçbir yerinde "esre" ile yazılmadığı hâlde müellifin veya müstensihinin hataya düştüğünü farz edip bu kelimeyi *bisṭāmī* okumak, eserdeki ısrarlı imlaya ters düşmektedir.

32 Türkiye'de Bayezid-i Bestami soyundan Anadolu'ya gelen mutasavvıfların mezarları veya türbeleri bilinmektedir. Google taramasında *Bestami* için 500.000, *Bistami* için ise 199.000 kayıt çıkmaktadır.

2.1.2. **célve** (Ar. *cilve*)³³ Görünme, ortaya çıkma.

جَلْوَةٌ *célve* (NF 55/17, 211/6).

İlk harfi Arapçada üç farklı harekeyle görülüp “esre”li şekliyle klasikleşmiş bu kelime Farsçada iki telaffuzla yani hem /i/ hem de /è/ sesleriyle kayıtlara geçmiştir (Steingass 369, FTS 108). Dolayısıyla, *NF*’de “üstün”le yazılan bu kelimenin “kapalı e” sesiyle okunması uygun olacaktır.

Bu kelime günümüz Türk lehçelerinde klasik Farsçadaki gibi düz-dar ünlüyle yaşamaktadır: Azb. *cilve* (ЧИЛВЭ ADİL IV/480, EFSL 763, KTLS 104), Tkm. *cilve* (жилве TDS 311, TKES 65), Uyg. *cilve* (жилвэ URS 376, YUTS 62), Kkr. *cilwa* (жилўа KRS 251), Özb. *cilve* (жилва ÖTİL 1/278, KTLS 105).

2.1.3. **dēhḳān** (Far. *dihḳān*)³⁴ Bağ ve tarla sahibi, çiftçi; köy ağası.

دَهْقَانٌ *dēhḳān* (NF 419/14).

Sözlüklerde üç ayrı harekeyle (*dihḳān*, *dēhḳān*, *dūhḳān*) verilen kelime, şu lehçelerde Farsçadaki /è/li biçimiyle (FTS 162) yaşamaktadır: Azb. *dēhḳan* (деҳған ADİL II/53, EFSL 139), Özb. *dēhḳān* (деҳқон /dēhḳān/ ÖTİL 1/222), Uyg. *dēhan~dēhḳan* (дехан~деҳқан URS 455 bk. дихан URS 457, *dēhan~dēhḳan* YUTS 100 bk. *dixan* 101).

Öte yandan şu lehçelerde düz-dar ünlü tercih edilmiştir: Krg. *dıykan* (дыйқан KṚTS 795), Kzk. *dıykan* (диқан KzTS 126). Kelime, Türkmen Türkçesinde gerileyici ünlü benzeşmesiyle *dayhān* (дайхан TDS 235, fakat *dihgan* TKES 87) biçimindedir.

2.1.4. **dērem** (Ar. *dirēm*)³⁵ Dirhem.

دِرْمٌ *dērem* (NF 206/4, 206/5, 206/6).

Yunancadan Arapçaya ve oradan Farsçaya geçen *dirhem* kelimesi Pehlevicede *dirēm* yanı sıra *dērem* (FTS 153) biçiminde de görülmektedir. *NF*’de üç kez geçen ve “üstün” harekesi taşıyan bu kelime o dönemde Farsçadaki *dērem* telaffuzunu yansıttığı olmalıdır.

Bu kelime Azerbaycan Türkçesinde düz-dar ünlüyledir: *dirhem* (дирҳәм ADİL II/115, EFSL 156). Türkmen Türkçesi yazı dilinde /h/ ünsüzü düşürülerek daha çok *derem* (TKES 83), seyrek olarak da *dirēm* (TKES 89) biçimi kullanılır. Bu lehçenin konuşma dilinde *derhem/dirhem* telaffuzlarına da rastlanır.

33 *cilve*, *celve*, *cülve* LA 14/151, Dihhuda 5/6881, *celve* (*célvè*) FTS 108, *jilwa* Steingass 369.

34 *dihḳān* Dihhuda 7/9955, KMT 6/5358; *dēhḳān* (*dēhḳān*) FTS 162, *dihḳān*, *dūhḳān* Steingass 549. Sözlüklerde bu kelimenin “ه + گان” yapısından Arapçalaştığı belirtilmektedir. Kelimenin Farsçadaki (Pehlevi) *dihḳān* biçimi için bk. FZ 2/964.

35 *dirēm* Dihhuda 7/9359, KMT 5/4967, Steingass 514; *derēm* (*dērem*) FTS 153, *derem* FZ 2/877.

Ölçünlü Türkiye Türkçesinde ve ağızlarda bu kelime *dirhem* biçiminde yaşamaktadır.

2.1.5. **êftâr** (Ar. *iftâr*)³⁶ İftar, oruç açma.

أَفْطَارٌ *êftâr* (NF 134/11, 140/12, 140/16...).³⁷

Arapça kökenli *iftâr*, Farsçada “kapalı e” ünlüsüyle de görülmektedir (FTS 29). *NF*’de yirmi sekiz yerde geçen ve her zaman “üstün” harekesi kullanılan kelime, Farsçadaki /ê/li telaffuzu yansıtmaktadır.

Kelimenin o dönemdeki /ê/ ünlüsü günümüz Türk lehçelerinde devam etmemiş, klasik Arapça ve Farsçadaki /i/ sesiyle kullanımı genelleşmiştir: Azb. *iftar* (ифтар ADİL II/443, EFSL 261, KTLS 370), Özb. *iftar* (ифтор /iftar/ ÖTİL 1/340, KTLS 371), Tkm. *iftar/iptâr* (öz.), Uyg. *iptar* (иптар URS 156, KTLS 371).

2.1.6. **êhyā** (Ar. *ihyā*)³⁸ İhya.

أَحْيَا *êhyā* (NF 192/4, 239/11), لَيْكُ أَحْيَا *êhyālik* (NF 223/8, 392/17).

NF’de dört kez “üstün” harekesiyle yazılmış olan kelime, Farsçada rastlandığı gibi (FTS 15) Özbek Türkçesinde de “kapalı e” ünlüsüyledir: *êhe* (эха ÖTİL 2/459, *êhya* öz.). Türkiye Türkçesi ağızlarında *e*’li örneği bilinmektedir: *êhya* (EİA 3/91).

Öte yandan Azerbaycan Türkçesinde “açık e” ünlüsüyledir: *ehya* (əhja ADİL II/308, EFSL 201, KTLS 374). Türkmen Türkçesinde ise klasik Arapçada ve Farsçada olduğu gibi düz-dar ünlüyledir: *ihya* (TKES 194), *ihyā* (öz.).

2.1.7. **‘êyādet** (Ar. *iyādet*)³⁹ Hasta ziyareti.

عِيَادَتٌ *‘êyādet* (NF 101/10, 140/4, 227/3, 235/6, 299/6); fakat, عِيَادَتٌ *‘iyādet* (NF 6/2).

Bir kez klasik Arapçadaki imlasıyla (عِيَادَتٌ *‘iyādet*), buna karşılık beş kez “üstün” harekesiyle (عِيَادَتٌ) gördüğümüz bu kelime, *NF*’nin yazıldığı dönemde ve yörede /ê/ sesiyle olmalıdır. Arapçadaki *‘iyādet* kelimesine karşılık Farsçadaki “açık e” ile *‘êyādèt* (FTS 251) telaffuzu, /i-e/ arasındaki bir “kapalı e” sesini de akla getirmektedir. Soruşturma yoluyla yaptığımız tespite göre bu kelime Araplarca da /ê/ ile telaffuz edilmektedir. Ancak sözlüklerde, öteki lehçelerde veya ağızlarda bunu destekleyecek yazılışa rastlanmamıştır. Kelimenin düzenli biçimde “üstün” harekesiyle yazılmasının sebepleri; o döneme ve yöreye has lehçe veya ağız özelliği, /y/ ünsüzünün daraltıcı-inceltici etkisi veya örneksime olabilir.

36 *iftâr* Dihhuda 2/2640, LA 5/59, Steingass 84; *êftâr* (*êftâr*) FTS 29.

37 Kelimenin *NF*’de geçtiği yerler için bk. Ata 1998:114 (*êftâr*).

38 *ihyā* LA 14/212, *êhyā* Dihhuda 1/1259, *ahyā* Steingass 23, *êhyā* (*êhyā*) FTS 15.

39 *‘iyādet* LA 3/319, Dihhuda 10/14512, Steingass 874; *‘êyādèt* (*eyādet*) FTS 251.

Özbek Türkçesinde bu kelime düz-dar ünlüyle *iyâdet* (иѣдат NĒL 264, *iyâ-det* öz.) telaffuzuyuladır. Türkmen Türkçesi konuşma dilinde hem düz-dar hem de düz-geniş ünlüyle söylenir: *iyâdat~eyâdat* (öz.). Anlaşılan, *NF*'deki *e*'li telaffuz o dönemde kalmış, günümüze gelememiştir.

2.1.8. **fērīšte** (Far. *firište*)⁴⁰ Melek.

فَرِيشْتَه *fērīšte* (NF 3/17, 38/5, 38/17...)⁴¹

Farsçada /i/ yanı sıra /è/ sesiyle de (FTS 260) görülen kelime şu lehçelerde “kapalı e” ünlüsüyledir: Kkr. *pērištē* (периште KRS 530), Krg. *bērište* (бериште, doğrusu *pērište* KRTS 417, KTLS), Kzk. *pērište* (периште KzTS 442, KTLS 574), Tkm. *pērişde* (периште TDS 528, KTLS 575, *pērişde* öz.), Uyg. *pērişte* (периштә URS 262, YUTS 371, KTLS 575). Bu kelimenin Türkiye Türkçesi ağzlarında da “kapalı e” sesiyle olduğu gözlemlenmektedir.

Öte yandan, şu lehçelerin yazı dilinde “açık e” ünlüsüyledir: Bşk. *ferište* (KTLs 574), Özb. *fērīšte* (фаришта ÖTİL 2/295, öz.), Ttr. *fērīšte* (KTLs 575). Azerbaycan Türkçesi yazı dilinde ise klasik Farsçadaki gibi düz-dar ünlüsüyledir: Azb. *firişte* (фириштә EFSL 677).

2.2. “Esre” ve “Üstün” Harekesiyle /è/

Arapçada ve Farsçada bir harfî iki harekeyle yazma geleneği yoktur. Bu dillerde lehçe veya ağız özelliklerine bağlı değişik telaffuzlar sözlüklerde ayrı bir madde başı veya cümlecik hâlinde verilir.⁴² Klasik imlasında söz başı ünsüzü “esre”li olan Arapça birkaç kelime *NF*'de hem “esre” hem de “üstün”le yazılmıştır. Tek harf üzerindeki bu iki hareke *i-e* arasındaki bir sese yani “kapalı e” ünlüsüne işaret olmalıdır.

2.2.1. **ēhrām** (Ar. *iḥrām*)⁴³ İhram.

أَحْرَامٌ *ēhrām* (NF 276/4). Ancak, إِحْرَامٌ *iḥrām* (NF 37/7, 39/10, 77/3, 77/4, 374/6).

Klasik Arapçada ilk harfinin harekesi “esre” olan bu kelime, Farsçada hem /i/ hem de /è/ ünlüsüyle (FTS 15) kullanılmıştır. Bu kelime *NF*'de beş kez “esre” harekesiyle, bir kez de iki harekeyle geçmektedir. Söz başındaki “hemze” harfinin taşıdığı iki harekenin, *i-e* arasındaki /è/ sesini karşıladığı düşünülebilir.

Şu lehçelerde Farsçadaki /è/ telaffuzu yaşatılmaktadır: Azb. *ēhram* (ehpam ADİL II/218, EFSL 116), Özb. *ēhrām* (эхром ÖTİL 2/459, *ēhrām* öz.). Türkiye

40 *firište* Dihhuda 10/15118, FZ 3/1424; *firište* Dihhuda 10/15062, Steingass 927; *fereşte* (*fērēştē*) FTS 260.

41 Kelimenin *NF*'de geçtiği yerler için bk. Ata 1998: 146 (*fērīšte*).

42 Bir örnek: قَطْبٌ : *bi zammī 'l-kāfi ve fethihā ve kesrihā* (*kuṭbun, kaṭbun, kuṭbun*).

43 *iḥrām* LA 12/122, Dihhuda 1/920, Steingass 21; *ēhrām* (*ēhrām*) FTS 15.

Türkçesi ağızlarında da /è/ biçiminde telaffuz edilen yöreler vardır: *êhram* (EİA 3/91). Öte yandan bu kelime, Türkmen Türkçesinde klasik Arapçadaki gibi düz-dar ünlüyledir: *ihram* (*ihrām* öz.).

2.2.2. **Êklīmā** (Ar. *iklīmā*)⁴⁴ Hz. Âdem ile Hz. Havva'nın kızı, Kâbil'in ikiz kardeşi.

أَقْلِيمَا *Êklīmā* (NF 337/7), أَقْلِيمَا *Êklīmā* (NF 337/9, 337/10, 337/11).

Kelimenin ilk harfinin harekesi klasik Arapçada "esre", kimi Farsça kaynaklarda "esre" yanı sıra "üstün"dür. *NF* de dört kez geçen bu kelimenin ilk harfi hiçbirinde "esre" ile yazılmamıştır. Bir yerde hem "üstün" hem de "esre"yle, üç yerde "üstün"le harekelenen kelimenin /è/ ile telaffuz edildiği kanısına varıldı.

Bu kelime Türkmen Türkçesi konuşma dilinde klasik Arapça ve Farsçadaki gibi düz-dar ünlüyle tespit edildi: *İklīme/İklīma* (öz.).

2.2.3. **'elm** (Ar. *'ilm*)⁴⁵ İlim.

عَلْمِي *'elmi* (NF 57/2), عِلْم *'elm* (NF 192/6). Fakat daha çok klasik Arapçadaki biçimiyle: عِلْم *'ilm* (NF 8/14, 187/17, 188/9...).

Klasik Arapçada "ayın" harfi "esre"li okunan bu kelime Farsçada "kapalı e" ile de kullanılmıştır (FTS 248). *NF* de bir kez "üstün ve esre", bir kez de elif altında hemze ve "üstün" harekesiyle görülen iki örnek, o dönemde Farsçadaki "kapalı e" telaffuzunu yansıtır olmalıdır.

Kelime, Azerbaycan Türkçesinde "kapalı e" ünlüsüyledir: *êlm* (елм ADİL II/203, EFSL 164, KTLS 382). Türkiye Türkçesi ağızlarında /è/ sesiyle örnekleri vardır: *êlm* (DİAT 23/27, EİA 3/95, KİA 44/28).

Ancak şu lehçelerde düz-dar ünlüyledir: Bşk. *ğilim* (KTLS 382), Krg. *ilim* (илим КТАS 1213, KTLS 382), Kzk. *ilim/ğilim* (ілім/ғылым; KZTS 670, *ğilim* KTLS 382), Özb. *ilm* (илм ÖTİL 1/323, KTLS 383), *ilim* (öz.), Tkm. *ilim* (ылым TDS 783, KTLS 383, TKES 183), Ttr. *ğyilim* (KTLS 383), Uyg. *ilim* (илим URS 179, YUTS 174, *ilm* KTLS 383).

2.3. /-ëy/ telaffuzu

Kaynak veya aracı dildeki klasik imlasında ilk hecede ünsüzden sonra /i/ okutan "ye" bulduran birkaç kelime *NF* de düzenli olarak "üstün" ve "cezimli ye" ile yazılmıştır. Bu imla, ilk hecenin /-ëy/ biçiminde kapanmasını sağlamaktadır.

44 *iklīmā* Tabakāt 1/36, *iklīmā-eklīmā* Dihhuda 2/2480, *aqlīmā-iqlīmā-iqlīmīyā* Steingass 88.

45 *'ilm* LA 12/416, Dihhuda 10/14159; *'alm* Steingass 863, *'elm* ('*elm*) FTS 248.

2.3.1. **bēy'et** (Ar. *bī'at*)⁴⁶ Biat, uyma, tabi olma; ahit.

بَيْعَتْ *bēy'et* (NF 25/15, 26/1, 26/6...)⁴⁷

Klasik Arapçadaki *bī'at* kelimesi Farsça sözlüklerde *bēy'et* telaffuzudur (Dihhuda 3/4549, Steingass 222, FTS 61). *NF*'de yirmi yedi kez geçen bu kelime Farsçadaki /-ēy/ telaffuzuna uygun biçimde “üstün” hareketi ve “cezimli ye” harfiyle yazılmıştır. Bu kelime günümüz lehçelerinden Azerbaycan Türkçesinde aynı telaffuzla kullanılmaktadır: *bēy'et* (бей'ет ADİL I/226, EFSL 38).

Türkmen Türkçesi konuşma dilinde bu kelimenin hem Arapçayla hem de Farsçayla bağlantılı iki ayrı telaffuzu kullanılmaktadır. Bir yandan Arapçada *bī'at* kelimesindeki /i/ ünlüsünün uzun olduğunu gösteren /y/ türemesiyle *biyāt* (öz.) telaffuzu, bir yandan da Farsçadaki *bēy'et* kelimesinde “ayın” harfinin /ğ/ sesine değişmesiyle *bēyğat* (öz.) söyleyişi yaşamaktadır.

2.3.2. **vēyrān** (Far. *vīrān*)⁴⁸ Viran.

وَيْرَانُ *vēyrān* (NF 42/2).

Farsçada bu kelimenin klasik biçimi olan *vīrān* yanında *vēyrān*~*vērān* telaffuzları da vardır. *NF*'deki imla, Farsçadaki *vēyrān* telaffuzuyla (Steingass 1483) uyumludur. Aynı telaffuz, günümüzde şu iki lehçede görülür: Özb. *vēyran* (öz., krş. *veyrān* вайрон ÖTİL 1/171, KTLS 949), Tkm. *vēyran* (вейран TDS 123, KTLS 949, TKES 465, *vēyrān* öz.). Bu kelimenin Türkiye Türkçesi ağızlarında /ē/ ünlüsüyle telaffuzu yaygındır: *vēran* (EİA 3/327, KİAT 32/7), *vēranā* (OAAAD 87/28), *vēran* (KİA 93), *vērane* (KİA 16/264, STİAT 37/21).

Öte yandan şu lehçelerde ilk hecenin farklı seslerle (*i*, *ī*, *ay*, *ey*, *oy*) karşılandığı görülür: Azb. *viran* (виран ADİL I/371, EFSL 98, KTLS 948), Bşk. *vayran* (KTLS 948), Hİç. *vīrāna* (WdCh. 214), Krg. *oyron* (ойрон KRTS 72 -madde içinde-), Uyg. *veyrān* (вейран URS 749, YUTS 453, KTLS 949, konuşma dilinde *vēyran* öz.).

/-ēy/ telaffuzunun düzensiz örnekleri ayrıca, *bēzār* maddesinde (1.2.2.) bir kez (*bēzār*/*bēyzār*) ve *mēve*~*mēyve* maddesinde (1.2.5.) dört kez görülmektedir.

Sonuç

Türkçe kelimelerde “kapalı e” sesinin en önemli eseri olarak kabul edilen *Nehcü'l-Ferādīs*'te imla-fonoloji bağlantısı çerçevesinde incelenen yirmi se-

46 *bī'at* KMT 4/3279, *bey'et* Dihhuda 3/4549, *bai'at* (*bēy'et*) Steingass 222, *bey'et* (*bēy'et*) FTS 61.

47 Kelimenin *NF*'de geçtiği yerler için bk. Ata 1998: 59-60 (*bey'et*).

48 *vīrān* Dihhuda 14/20567, FTS 375, FZ 3/1970; *wīrān*~*wairān* (*vēyrān*)~*werān* (*vērān*) Steingass 1483.

kiz adet alıntı kelimededen on beşinin o dönem Farsçasındaki gibi “kapalı-uzun e” sesiyle, on üçünün ise “kapalı e” sesiyle okunacak biçimde yazıldığı tespit edilmiştir.

İncelenen kelimelerin dökümü şöyledir:

“Kapalı-uzun e” veya Farsçadaki terimiyle “yâ-yı meçhûle”, Türkçedeki karşılığıyla “meçhul e” ünlüsü bulunduran on beş kelimenin altısı *bē-* ön ekiyledir: *bē-gāyet*, *bē-ḥaber*, *bē-hūş*, *bē-meze*, *bē-namāz*, *bē-nihāyet*. On beş kelimenin sekizinde /ē/ sesi kelime kökündedir: *bēhūde*, *bēzār*, *dēv*, *dēvāne*, *mēve*, *hēç*, *pēşe*, *tēz*. Farsçalaşmış bir kelimenin de bu ünlüyle yazıldığına tanık olunmaktadır: *ēmin*.

Farsçadaki gibi “kapalı e” ünlüsü bulunduran on üç kelimededen sekizi “esre” yerine “üstün”le harekelenmiştir: *Bēštāmī*, *cēlve*, *dēhḳān*, *dērem*, *ēftār*, *ēhyā*, *‘ēyādet*, *fērīşte*. Şu üç kelimenin ilk harfinde hem “esre” hem de “üstün” işareti birlikte görülmektedir: *ēhrām*, *Ēḳlīmā*, *‘ēlm*. İki kelimenin ilk hecesi /-ēy/ sesleriyle kapanacak biçimde yazılmıştır: *bēy ‘et*, *vēyrān*.

İncelenen kelimelerden yalnızca üç tanesinin (*Bēštāmī*, *Ēḳlīmā*, *‘ēyādet*) “kapalı e” ünlüsüyle kaydına ulaşılammıştır. Farklı iki imla ile görülen kelimeler (*mēve/mēyve*, *hēç/hīç*, *ēmin/emīn*, *‘ēyādet/‘iyādet*, *ēhrām/iḥrām*, *‘ēlm/‘ilm*) ise, Farsçadaki ikili söyleyişlerle uyumludur.

Arapça-Farsça kökenli kelimelerde görülen “kapalı e” imlaları, o dönem Farsçasındaki telaffuzun *NF*’deki yansımalarından ibarettir. Bilindiği üzere Farsça, İrani dillerden Soğdcanın arkasından onuncu yüzyıldan itibaren Orta Asya’da geçerli dil (*lingua franka*) konumundadır. Nitekim Gazneliler (963-1186), Harezmsahlar (1097-1231), Büyük Selçuklu (985-1157), Anadolu Selçuklu (1075-1308) devletlerinin ve birinci dönem Anadolu Türk beyliklerinin (1071-1409) çoğunun yazışma dili Farsçadır. Böylesine yaygın ve etkili bir dilin *NF*’de izler bırakması son derece doğaldır.

İşte bu etkinin izleri sonraki yüzyıllarda *NF*’deki çeşitliliğe uygun biçimde birkaç yönde kendini göstermiştir. Orta Oğuz Türkçesi (OOT, EAT) ve devamındaki Osmanlı Türkçesinde söz konusu Arapça-Farsça kelimeler klasik biçimleriyle yazılmıştır (*bī ‘at*, *bī-gāyet*, *bīhūde*, *bī-hūş*, *dīv*, *iḥyā*, *‘emīn*, *‘ilm*, *tīz*...). Türkiye Türkçesi yazı dilinde bunların bazıları “düz-dar” ünlüyle (i) devam etmiş (*bihaber*, *bizar*, *divane*, *hiç*, *cilve*, *dirhem*, *iḥya*, *iḥram*, *ilim*, *biat*, *viran*...); bazıları /e/ sesiyle karşılanmış (*dev*, *fērīşte*, *tez*), birkaçı da /-ey/ biçiminde ölçünlü hâle gelmiştir (*beyhude*, *beynamaz*, *meyve*). Türkiye Türkçesi ağızlarında dokuz kelimenin (*biat*, *cilve*, *dihkan*, *dirhem*, *divane*, *iftar*, *iyadet*, *İklima*, *pīşe*) “kapalı e” ile söylenişine ulaşılammıştır.

Araştırmaya konu kelimeler Türkiye dışındaki Türk lehçelerinin kimilerinde /ē/ ve /è/ sesleriyle, kimilerinde ise /ī/ ve /i/ sesleriyle veya başka bir ünlüyle yaşamaktadır. Bu çeşitlilik, kaynak veya aracı dildeki telaffuzlardan birinin tercih edilmesi yanı sıra o lehçenin ayırıcı özelliği sonucudur. Günümüz lehçelerinde araştırmaya konu kelimelerden şu altısının “kapalı e” ile telaffuzuna ulaşılammıştır: *cilve, dirhem, iftar, İklima, iyadet, pîşe*.

Nehcü'l-Ferâdis; araştırmacıların bakış açılarına göre, yazıldığı çağdan günümüz lehçelerine kadar pek çok konuya ışık tutmaya devam edecektir.

Kısaltmalar ve Kaynaklar

- AA: AYDIN, Mehmet (2002), *Aybastı Ağzı (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Ankara, TDK.
- ADİL: ORUCOV, E. E. (vd.), *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti*, C. I (1964), II (1980), III (1983), IV (1987), Bakı, Elmlər Akademiyası.
- ADL: *Azərbaycan Dialektoloji Lüğəti*, I C. Ankara 1999, II C. Ankara 2003, Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu - TDK.
- ADÜM: CAFEROĞLU, Ahmet (1941), *Anadolu Diyalektolojisi Üzerine Malzeme II*, 2. bs. 1994, Ankara, TDK.
- ATA, Aysu (1998), *Nehcü'l-Ferâdis III: Dizin-Sözlük*, Ankara, TDK.
- ATEŞ, Ahmed – Abdülvahhâb Tarzî (1971), *Farsça Grameri*, İstanbul, MEB.
- AYA: NAKİBOĞLU, Sadi H. (2001), *Adıyaman ve Yöresi Ağızları*, Niğde, Niğde Üniversitesi.
- DİAT: CAFEROĞLU, Ahmet (1942), *Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar (Kars, Erzurum, Çoruh İlbaylıkları Ağızları)*, 2. bs. 1995, Ankara, TDK.
- Dihhuda: DIHHUDÂ, Ali-Ekber (1993-94), *Luğatnâme-yi Dihhudâ*, Tahran, Dânişgâh-ı Tah-rân.
- ECKMANN, J. (1959), “Harezm Türkçesi”, *Tarihî Türk Şiveleri*, 2. bs. 1988, Ankara, TKAE, s. 173-210.
- ECKMANN, J. (tarihsiz, -1984-), *Nehcü'l-Ferâdis II: Metin*, (Yay.: S. Tezcan–H. Zülfikar), Ankara, TDK.
- EFSL: ŞİRVANİ, Yusif Ziya (Red., 1985), *Ərəb və Fars Sözləri Lüğəti*, Bakı, Yazıçı.
- EİA: GEMALMAZ, Efrasiyap (1978), *Erzurum İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler)*, C. I-III, Erzurum, Atatürk Üniversitesi.
- EYA: SAĞIR, Mukim (1995), *Erzincan ve Yöresi Ağızları*, Ankara, TDK.
- FTS: OLGUN, İbrahim – Cemşit Draşan (1984) *Farsça-Türkçe Sözlük*, Ankara, Elhan.
- FZ: ŞÜKÜN, Ziya (1984), *Farsça-Türkçe Lûgat, Gencinei Güftar Ferhengi Ziya*, C. 1-3, İstanbul, MEGSB.
- GİAT: CAFEROĞLU, Ahmet (1945), *Güneydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*, Ankara, TDK.
- KİA: ERCILASUN, Ahmet B. (1983), *Kars İli Ağızları*, Ankara, Gazi Üniversitesi.
- KİAT: CAFEROĞLU, Ahmet (1946), *Kuzeydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*, 2. bs. 1994, Ankara, TDK.
- KMT: Mütercim Âsım Efendi (2013), *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*, C. 1-6, İstanbul, TYEK.
- KRS: BASKAKOV, A. N. (1958), *Karakalpaksko-Russkiy Slovar*, Moskva, Akademiya Nauk.

- KrTS: *Kırgızca-Türkçe Açıklamalı Sözlük*, Bişkek 2000, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Fen-Ed. Fak.
- KS: YUDAHİN, K. K., *Kırgız Sözlüğü*, (Çev. A. Taymas), I. C. Ankara 1945, 2. C. İstanbul 1948, TDK.
- KTLS: ERCILASUN, A.B. vd. (1991), *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*, Ankara, KB.
- KzTS: KOÇ, Kenan (2003) (vd.), *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, Akçağ.
- LA: İbni Manzûr (1994), *Lisânü'l-Arab*, C. I-XV, 3. bs., Beyrut, Dâru Sâdır.
- NĒL: ŞEMSIYEV, Pârsâ vd. (1972), *Nevâiy Ėserleri Lüğati*, Taşkent, Ğafur Ğulâm Nâmidegi Ėdebiyât ve Sen'et.
- NF: ECKMANN, J. (1956), *Nehcü'l-Feradis I: Tıpkıbasım*, Ankara, TDK.
- NYA: KORKMAZ, Zeynep (1963), *Nevşehir Yöresi Ağızları I. C.*, 2. bs. 1977, Ankara, DTCF.
- OAAD: CAFEROĞLU, Ahmet (1948), *Orta Anadolu Ağızlarından Derlemeler*, 2. bs. 1995, Ankara, TDK.
- ÖTİL: MARUFOV, Z. M. (Tah., 1981), *Özbek Tiliniñ İzâhli Luğati*, Moskova, Rus Tili.
- ÖZTÜRK, Rıdvan (2007), "Özbek Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri*, Ankara, Akçağ, s. 291-354.
- REDHOUSE, J. W. (1974), *A Turkish and English Lexicon*, Beyrut, Librairie du Liban.
- RİA: GÜNAY, Turgut (1978), *Rize İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük)*, Ankara, Kültür Bakanlığı.
- Steingass: STEINGASS, F. (1975), *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, Beirut, Librairie du Liban.
- STİAT: CAFEROĞLU, Ahmet (1944), *Sivas ve Tokat İlleri Ağızlarından Toplamalar*, Ankara, TDK.
- ŞAHINOĞLU, Nazif (1997), *Farsça Grameri Sarf ve Nahiv*, İstanbul, Kitabevi.
- Tabakât: İbni Sa'd, *Et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 8 C., Beyrut: Dâru Sadr.
- TDS: HAMZAYEV, M. Ya. (vd. 1962), *Türkmen Diliniñ Sözlüğü*, Aşgabat: Türkmenistan SSR Ylymlar Akademiyasy.
- TİMURTAŞ, Faruk Kadri (1996), *Osmanlı Türkçesine Giriş*, 14. Baskı, İstanbul, Alfa.
- TKES: MEREDOW, A. – S. Ahally (1988), *Türkmen Klassyky Edebiyatynyñ Sözlüğü*, Aşgabat, Türkmenistan. (Makalemizdeki atıf sayfaları şu teze aittir: Tuncay Böler, *Türkmen Kıllassıky Ėdebiyatınıñ Sözlüğü -Aktarma-*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi SBE Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2002).
- URS: NECİP, Ėmir [Necipoviç] (1968), *Uygursko-Russkiy Slovar*, Moskva, Sovetskaya Entsiklopediya.
- WdCh.: DOERFER, Gerhard – S. Tezcan (1980), *Wörterbuch des Chaladsch (Dialekt von Xarrab)*, Budapest, Akademiai Kiadó.
- YUTS: NECİP, Emir N. (1995), *Yeni Uygu Türkçesi Sözlüğü*, (Çev. İklil Kurban), Ankara, TDK.
- YÜCEL, Bilâl (2007), "Nehcü'l-Ferâdis'te Uzun-Kapalı E (Ė) Ünlüsünün Yazımı", 38. *ICANAS (10-15.09.2007, Ankara) -Bildiriler- Dil Bilimi, Dil Bilgisi ve Dil Eğitimi*, IV. C., AKDITYK Yay., Ankara 2011: 2009-2018.